

УДК 94:364.3(477.5)«1861/1917»

*Г. О. Павельчик***СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДУХОВЕНСТВА
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861–1917 рр.)**

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
вул. Освіти, 6, м. Київ, 03037, Україна

Павельчик Ганна Олександрівна, аспірантка кафедри історії України, e-mail: pawelchik@yandex.ua

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються правові основи, форми та методи соціального забезпечення духовенства, на прикладі священників, церковнослужителів нижчого рангу (дячків, пономарів, псаломщиків) Лівобережної України від 60-х років ХХ ст. до 1917 р. Розкрито особливості нарахування матеріальних виплат духовенству та джерела фінансування. Автором виявлено, що законодавчо були соціально захищеними не тільки священнослужителі, а і члени їх сімей (вдови та діти). Але поряд з цим матеріальна підтримка від держави розповсюджувалася лише на чверть українських приходів. Утримання священнослужителів повною мірою покладалося на мирян. В ході дослідження автор спирається на праці авторитетних науковців ХІХ, ХХ століть та сьогодення. Основними джерелами даного дослідження є окремі накази Священного Синоду, розпорядження Духовних Консисторій, рішення Єпархіального правління, спеціальні закони, які одночасно носили як світський характер, так і духовний, свідченням чого є архівні документи.

Ключові слова: *Лівобережна Україна; Священний Синод; біле духовенство; дякони; дячки; пономарі; псаломщики; закономірності; соціальне забезпечення; нормативно-правова база.*

А. А. Павельчик

СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДУХОВЕНСТВА ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (1861–1917 гг.)

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова,
ул. Освиты, 6, г. Киев, 03037, Украина

Павельчик Анна Александровна, аспирантка кафедры истории
Украины, e-mail: pawelchik@yandex.ua

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются правовые аспекты, формы и методы социального обеспечения духовенства, на примере священников, церковнослужителей низшего ранга (дьячков, пономарей, псаломщиков) Левобережной Украины с 60-х гг. XX в. до 1917 г. Раскрыты особенности начисления материальных выплат духовенству и источники финансирования. Автором выявлено, что законодательно были социально защищенными не только священнослужители, но и члены их семей (вдовы и дети). Но наряду с этим материальная поддержка от государства распространялась лишь на четверть украинских приходов. Содержание священнослужителей в полной мере возлагалось на мирян. В ходе исследования автор опирается на труды авторитетных ученых XIX, XX веков и современности. Основными источниками данного исследования являются отдельные приказы Священного Синода, распоряжения Духовных Консисторий, решения Епархиального правления, специальные законы, которые одновременно носили как светский характер, так и духовный, свидетельством чего являются архивные документы.

Ключевые слова: *Левобережная Украина; Священный Синод; белое духовенство; дьяконы; дьячки; пономари; псаломщики; законоучители; социальное обеспечение; нормативно-правовая база.*

H. O. Pavelchyk

**SOCIAL SECURITY OF THE CLERGY
IN THE LEFT-BANK UKRAINE (1861—1917)**

National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov,
st. Education, 6, Kyiv 03037, Ukraine

Pavelchyk Hannah Oleksandrivna, Postgraduate student of Historical faculty, e-mail: pawelchik@yandex.ua

ABSTRACT

The article analyzes the legal aspects, forms and methods of social security of the clergy, by the example of priests and lower-rank clergymen (deacons, sacristans, psalmists) in the Left-Bank Ukraine between 1860s and 1917. The author considers some aspects of charging material payments to the clergy and the funding sources for that purpose. It has been found that the law was socially protecting not only the priests, but also members of their families (wives and children). But at the same time, financial support from the state applied only to a quarter of Ukrainian parishes. Material support of the priests was fully entrusted to the laity. In the study, the author relies on the works of reputable scientists of the XIX and XX centuries and modern researchers. The main sources of this study are individual orders of the Holy Synod, orders of the Ecclesiastical Consistories, the decision of the Diocesan Board, special laws, which were both secular and the spiritual in character, as evidenced by archival documents.

Key words: *Left-bank Ukraine; the Holy Synod; white clergy; deacons; deacon; sexton; cantor; scribes; social security; regulatory framework.*

Інтерес до вивчення проблеми соціального забезпечення духовенства викликаний тим, що процес змін державної політики відображався на духовній верстві. Оскільки представники духовенства виступали виразниками інтересів населення перед правлячою верхівкою та одночасно перебували на державній службі, маючи за основне завдання нести слово Боже пересічним громадянам та правильно тлумачити закони, накази Государя, які безпосередньо стосувалися останніх.

Соціальне забезпечення духовенства Лівобережної України донині залишається не вивченою проблемою. Саме цим і обумовлено вибір теми цієї публікації.

Питання соціального забезпечення зазначеного прошарку було проблемою, яка досліджувалася в контексті розгляду

ду правового положення духовенства. В 60–80-ті роки XIX ст. з'явилась низка праць, де проблема соціального забезпечення виписана як складова правових норм. Авторитетний науковець в галузі церковного права А. Павлов у контексті вивчення норм церковного права розглядав нормативні положення соціального забезпечення духовенства [1]. Дослідник Я. Івановський у своїй праці, яка побачила світ у 1883 році, систематизував доступні матеріали по духовному відомству, доповнивши їх історичними прикладами та документально підтвердивши їх [2]. Т. Барсовим складено довідник постанов по відомству православного віросповідання, де мають місце питання соціального забезпечення [3]. Дослідники церковного права І. Бердніков [4] та М. Суворов [5] висвітлили головні засади правового забезпечення духовенства. Варто звернути увагу на працю Т. Барсова, яка вийшла друком в 1900 році, і відображає тогочасне становище російської церкви та духовенства, їх правове забезпечення та соціальні аспекти правового регулювання [6]. Особливої уваги потребує праця М. Огнева, яка відображає тогочасне становище російської церкви та духовенства в 80-ті роки XIX — початку XX ст. [7]. Заслугує на увагу робота дослідника І. Преображенського, де систематизовано відомості періодики про церковну реформу загалом та про реформу вищого церковного управління [8]. Праця О. Лотоцького, що видана у Варшаві, містить українські джерела церковного права. Тут досліджені витоки церковного законодавства, де соціальним проблемам відведено вагоме місце [9].

Історики періоду незалежності України демонструють кардинально нове бачення процесів, що відбувалися в другій половині XIX — початку XX ст. Дослідниця С. Поляруш, вивчаючи діяльність органів державної опіки та громадської благочинності, відзначає вагому роль духовенства у цих процесах [10]. Нову точку зору на розгляд питання церковного та духовно-релігійного життя в Україні містять дослідження В. Ципіна [11], С. Гладкого [12], Г. Надтоки [13]. Характеризуючи конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні, історик В. Меша зазначав першочергову роль духовенства у житті суспільства [14]. В узагальнюючих дослідженнях вказаних вище істориків вперше застосовувалося поняття «соціальний статус духовенства». К. Голдакова, вивчаючи пи-

тання відносин держави з церквою, також дає оцінку правовому та соціальному положенню православного духовенства в Російській імперії ХХ століття [15]. У кандидатській дисертації історик І. Горпинченко вивчає історіографію питання православної церкви в суспільних процесах України другої половини ХІХ ст., приділяючи значну увагу соціальним проблемам духовенства другої половини ХІХ ст. [16].

Соціальне забезпечення діяльності духовенства з 60-х рр. ХІХ ст. до 1917 р. ґрунтується на нормативно-правовій базі. Церковні норми мають моральні витоки, але в духовній справі необхідно відрізнити право від моралі.

Соціальний статус та соціальне забезпечення священнослужителів також гарантувала державно-управлінська система цього часу.

Дослідник церковного права професор М. Суворов у ході написання ґрунтовної праці «Курс церковного права» приходить до висновку, що в розвитку церковного законодавства в Російській імперії та співвідношення його з тогочасною дійсністю варто зазначити, що «главою церковного керівництва є імператор, який діє в церковному управлінні через Священний Синод, а не через державні органи, і що немає в межах Російської імперії жодного іншого законодавця, окрім російського самодержця — монарха [5, с. 363].

Священний Правлячий Синод, як і Сенат, діяли від імені Государя, отримуючи від нього укази та розпорядження щодо церковних справ. Всі постанови до 1917 року виходили під грифом «За наказом Його Імператорської Величності». Церковна влада називалася «Відомством Православного Віросповідання», поряд з іншими відомствами, наприклад, військовим, фінансовим, судовим, внутрішніх справ тощо [9, с. 237].

Укази чи розпорядження Священного Синоду, які не отримали «височайшого» затвердження, не були церковними законами. Вони прирівнювалися до дії циркулярів, котрі видавалися в різних відомствах на основі існуючих законів [5, с. 365].

Духовні особи за «наполегливе» проходження свого служіння та за подвиги на користь церкви відзначалися нагородами (Устав Консисторії, стаття 91). Окрім нагород, установлених виключно для духовних осіб та призначених Священним Синодом, духовенство нагороджувалося орденами, як громадянські

та військові чиновники, за винятком тільки ордена Станіслава (Устав про ордени, статті 179, 651). На відміну від світських чиновників вони за прикладом духовного сану називаються не кавалерами орденів, а причисленими до орденів [4, с. 249].

Пенсійне забезпечення стало особливо актуальною проблемою в 60-ті роки XIX ст.

Вже з 1866 р. в Російській імперії відкрито кредити з державного казначейства на пенсії позаштатним парафіяльним священникам та дияконам. Пенсії призначалися Священним Синодом, а видавалися з місцевих казначейств за згодою духовного відомства з міністром фінансів. За 35 років служби священники мали право отримувати щорічно 300 руб., диякони — 200 руб., псаломщики — 100 руб. Співробітники епархіального начальства отримували, як і належить, надбавку до пенсії. Благочинний — 60 руб., штатні протоієреї — 100 руб., кафедральний протоієрей — 200 руб. [7, с. 15].

Прикладом такої співпраці є звернення 1898 р. про призначення пенсії відставному законовчителю Сурозької прогімназії священникові Андрію Георгію Сільницькому за понад 25-річну викладацьку службу, який має семеро дітей [17, арк. 1–2]. Надалі прослідковуємо звернення не лише самих законовчителів та священників, а їхніх вдів. Так, 1903 р. вдова законовчителя Лубенської жіночої Александрівської гімназії Варвара Дамаскіна звертається з приводу призначення їй пенсії в розмірі 200 руб. на рік [18, арк. 1–5]. В 1912 р. вдова законовчителя Полтавської першої класичної гімназії Олександра Кипа-Овдієнко, яка має чотирьох малолітніх дітей, звертається з приводу призначення їй пенсії в розмірі 600 руб. на рік [19, арк. 1–5]. Варто зазначити, що подібні прохання задовольнялися повною мірою, але для цього необхідно було пройти значну кількість інстанцій. У зв'язку з цим справи розглядалися протягом року і більше. До матеріалів справи долучалася інформація, яка б підтверджувала правомірність та необхідність надання матеріальної допомоги тій чи іншій особі. Серед інстанцій, які надавали дозвіл на призначення матеріального утримання, є наступні: Канцелярія Київського учбового округу, Духовна Консисторія, яка займалася справами губернії, навчальний заклад, де працювала особа, казначейство, з якого фінансувалася губернія. Окрім цього, до справи додавалися матеріали, які стосувалися професійної та

громадської діяльності позивача, місце навчання, професійної діяльності, нагороди, подяки, майновий стан тощо.

Інформація про дітей додавалася як важлива складова нарахування матеріальної допомоги та пенсій для священників [4, с. 250].

Сільське духовенство в цей час виживає переважно за рахунок добровільних пожертвувань, але не завжди миряни мали змогу законно надати допомогу духовенству [7, с. 11]. Однак з етичних міркувань обездолений народ мав утримувати служителів віри.

Священик, окрім того, що виконував свої прямі обов'язки (навчав віри, виконував таїнства, керував приходом та церковним причтом), повинен був вести справи світського характеру (вести метричні книги, видавати виписки з них, бути бібліотекарем, зберігачем дорогоцінностей та старожитностей, наглядачем церковних будівель тощо). Все вище вказане перетворювало священика на чиновника і, в свою чергу, відбирало левову частку часу та не давало можливості в достатній мірі спілкуватися з населенням. На повсякденну роботу священика та приходу в цілому негативно впливало те, що священнослужителі досить часто повинні були переходити з однієї єпархії в іншу в силу виданих спеціальних інструкцій. Однією з них було те, що на духовенство було покладено обов'язок збирати гроші, наприклад на червоний хрест, на будівництво храму в іншому місті та ін. Вищі духовні інстанції були невдоволені тими особами, хто надсилав незначні суми грошей. Таким службовцям погрожували переведення у гірші приходи та втрата чергової нагороди.

Церковно-законодавче поле сприяло тому, що на останньому етапі російської імперської доби, духовенство в Україні остаточно затвердило себе як замкнена самообмежена каста. Однією з причин стало закріпачення селянства, яке було позбавлене доступу до духовної верстви. З іншого боку — представники елітних та заможних груп населення розглядали священиків як соціально принизливу професію. Вони вбачали в них «вигворену» державою посаду церковного чиновника, змушеного піклуватися про своє існування засобами, віддаленими від релігійних канонів [13, с. 35].

Прогалина у цій протиправній ізоляції з'явилася після обнародування закону 26 травня 1869 р., який скасовував традицію

передачі церковних посад від батька до сина. Разом з тим, щоб попередити можливе невдоволення, закон зберігав за ними ряд пільг. Наприклад, звільняв від податків і рекрутчини. Їм дозволялося вільно обирати фах.

В 1913 р. 85 % слухачів духовних семінарій України склали вихідці з родин священиків, а це на 2 % перевищує навіть середньоросійський показник [13, с. 37]. До 1915 р. число осіб, котрі отримали богословську освіту на території Київської та Полтавської єпархій, скоротилося наполовину. Такий спад важко пояснити зменшенням потреби в духовних кадрах, оскільки Полтавщина за числом священиків з вищою та середньою спеціальною освітою посідала одне з останніх місць. Це можна пояснити неспроможністю місцевої духовної адміністрації фінансувати розгортання богословської освіти [13, с. 42]. Причиною стала також Перша світова війна.

Структура доходів духовенства складалася з використання притчової землі, зборів та добровільних пожертв, а також часткового утримання від відрахувань до казни.

Зауважимо, що започатковане у 1893 р. виділення щорічно додаткових коштів на утримання духовенства на всьому імперському просторі залишалось надто мінливим. Асигнування коливалися від 200 тис. руб. (в 1901, 1905, 1908 рр.) до 500 тис. руб. (1894–1900 рр., 1902–1904 рр., 1909 р.) [13, с.46].

Отже, соціальне становище духовенства Лівобережної України регулювалося спеціальними постановами, які регламентували його дії та статус. Це Укази Священного Синоду, Духовних Консисторій, розпорядження Єпархіального правління та накази імператора. Останні мали найвагомійший вплив, адже в межах Російської імперії «немає жодного іншого законодавця, окрім монарха». Священнослужителі у своїй діяльності підпорядковувалися законодавчим актам не лише духовного характеру, а також і світського. Духовенство, виконуючи свої прямі обов'язки, перебувало на державній службі та його переобтяження справами світського характеру призвело до поєднання духовних справ з чиновницькими.

В цілому соціальне забезпечення духовенства було досить таки слабким. Матеріальна підтримка від держави розповсюджувалася лише на чверть українських приходів. Утримання священнослужителів повною мірою покладалося на мирян.

Література та джерела

1. Павлов А. Сокращенный курс церковного права / А. Павлов. — М., 1869. — 624 с.
2. Ивановский Я. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству с историческими примерами и приложениями: Справочная книга / Я. Ивановский. — С.-Петербург: Синодальная типография, 1883. — 365 с.
3. Барсов Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Т. Барсов — С.-Петербург: Синодальная типография, 1885. — 498 с.
4. Бердников И. Краткий курс церковного права Православной греко-российской церкви с указанием главнейших особенностей католического и протестантского церковного права / И. Бердников. — Казань: Типография императорского Университета, 1888. — 325 с.
5. Суворов Н. Курс церковного права. Том I, II / Н. Суворов. — Ярославль: Типо-литогр. Г. Фальк, 1889. — 365 с.
6. Барсов Т. Лекции по церковному праву, читавшиеся в 1898/1899 году студентам / Т. Барсов. — С.-Петербург: Духовная академия, 1900. — 434 с.
7. Огнев Н. На пороге реформы русской церкви и духовенства / Н. Огнев. — С.-Петербург: Народное право, 1907. — 24 с.
8. Преображенский И. Периодическая печать о церковной реформе вообще и о реформе высшего церковного управления / И. Преображенский. — С.-Петербург: Свет, 1908. — 134 с.
9. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Том V, кн. I. / О. Лотоцький. — Варшава, 1931. — 320 с.
10. Поляруш С. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благочинності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. Поляруш. — К., 1996. — 206 с.
11. Цыпин В. Церковне право: Учебное пособие / В. Цыпин. — М.: Изд-во МФТИ, 1996. — 442 с.
12. Гладкий С. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Гладкий. — Полтава, 1997. — 19 с.
13. Надтока Г. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. Г. Надтока. — К.: Знання, 1998. — 271 с.
14. Меша В. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Меша. — Донецьк, 2009. — 35 с.
15. Голдакова К. Правове та соціальне положення православного духовництва в Російській імперії у ХІХ ст. в контексті правових відносин державної влади з церквою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук:

- спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. Голдакова. — Харків, 2011. — 20 с.
16. Горпинченко І. Православна церква в суспільних процесах України другої половини XIX століття: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І. Горпинченко. — К., 2012. — 251 с.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). — Ф. 707. — Оп. 64. — Спр. 69.
18. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 69. — Спр. 139.
19. ЦДІАК України. — Ф. 707. — Оп. 80. — Спр. 280.

REFERENCES

1. PAVLOV, A. (1869) Sokraschonnuy kurs tsercovnogo prava — Condensed course of canon law. M.
2. IVANOVSKIY, Y. (1883) Obozrenie tserkovno-grazdanskikh uzakoneniy po dykhovnomu vedomstvy s istoricheskimi primerami i prilozheniyami: spravochnaja kniga — Church Civil statutes with spiritual and historical examples applications: Background book. St.-Petersburg: Synodalnaya tipografiya
3. BARSOV, T. (1885) Sbornyk deystvuyuschyh i rukovodstvennykh tserkovnykh i tserkovno-grazdanskikh postanovleniy po vedomstvu pravoslavnogo isповедaniya — Collection of current and governing church and church-civil judgments in the Department of Orthodox religion. St. Petersburg: Synodalnaya tipografiya
4. BERDNIKOV, I. (1888) Kratkiy kurs tserkovnogo prava Pravoslavnoj greko-rossiyskoy tserkvi s ukazaniem glavneyshukh osobennostey katolicheskogo i protestanskogo tserkovnogo prava — Short course of canon law of the Orthodox Greek-Russian Church indicating the main features of the Catholic and Protestant church law. Kazan: Printing house of Imperial University
5. SUVOROV, N. (1889) Kurs tserkovnogo prava — Course of canon law. Yaroslavl: Tipo-lit. H. Falk
6. BARSOV, T. (1907) Lekcii po tserkovnomu pravu chitavshiesia v 1898/1899 g. studentam — Lectures on the church read students in 1898/1899. St. Petersburg: Dykhovnaya akademiya
7. OGNEV, N. (1907) Na poroge reforormy rysskoy tserkvi i dukhovenstva — On the threshold of the reform of the Russian Church and the clergy. St. Petersburg: Narodnoe pravo
8. PREOBRAJENSKIY, I. (1908) Periodicheskaya pechat' o tserkovnoy reforme voobshche i o reforme vyshego tserkovnogo upravleniya — Mass media of the church reform in general and the reform of higher church administration. St. Petersburg: Svet
9. LOTOTSKY, O. (1931) Ukrainian dzerela tserkovnogo prava — Ukrainian sources of canon law. Warsaw
10. POLIARUSH, S. (1996) Stanovlennia i dij'al'nist' organiv derzavnoi opiky ta gromadskoj blagochynnosti na Livobereznij Ukrayini (1775–

- 1918 rr.): dys. ... kand. ist. Nayk — Formation and activities of public and social care charity establishments in the Left Bank Ukraine (1775–1918gg.): Dis.... candidate. ist. Sciences: 07.00.01. — Kyiv (in Ukrainian).
11. TSUPYN, V. (1996) Tcherkovne pravo — Canon law. M.: Publishing House of MIPT
 12. GLADKIY, S. (1997) Pravoslavne parafijal'ne dukhovenstvo v sypil'nomy zhytti Ukrai'ny na pochatku XX stolittia — Orthodox parish clergy in public life Ukraine in the early twentieth century. Summary of PhD thesis. Poltava(in Ukrainian).
 13. NADTOKA, H. (1998) Pravoslavna tserkva v Ukrai'ni 1900–1917 rr.: social'no-religiynnyy aspekt — Orthodox Church in Ukraine in 1900–1917: social and religious aspects. K.: Znannia (in Ukrainian).
 14. MESHА, V. (2009) Konfesiynnyy ta sypil'nyy aspektu rozvutky pravoslavnoi tcherkvy v Ukrayini 1875–1900 rr. — Confessional and social aspects of the Orthodox Church in Ukraine in 1875–1900. Summary of a PhD thesis. Donetsk(in Ukrainian).
 15. HOLDAKOVA, K. (2011) Pravove ta sotsial'ne polozennia pravoslavnogo dukhovenstva v Rosiys'kiy imperii u XIX stolitti v konteksti pravovykh vidnosyn derzavnoyi vlady z tserkvoj. — Legal and social status of the Orthodox clergy in the Russian Empire and the nineteenth century in the context of legal relations of the government of the church. Summary of a PhD thesis. Kharkiv (in Ukrainian).
 16. GORPINCHENKO, I. (2012) Pravoslavna tserkva v suspil'nykh protsesakh Ukrai'nu drugoi polovyny XIX stolittia: istoriografija: dys. ... kand. ist. Nauk — The Orthodox Church in Ukraine's social processes of the late nineteenth century, historiography: Dis. ... candidate ist. Sciences : 07.00.06. — Kyiv (in Ukrainian).
 17. *Central'nyy derzhavnyy istorychnyy archiv Ukrayiny v m. Kyjevi — Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.* F. 707. Reg. 64. D. 69 (in Ukrainian).
 18. *Central'nyy derzhavnyy istorychnyy archiv Ukrayiny v m. Kyjevi — Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.* F. 707. Reg. 69. D. 139 (in Ukrainian).
 19. *Central'nyy derzhavnyy istorychnyy archiv Ukrayiny v m. Kyjevi — Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.* F. 707. Reg. 80. D. 280 (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 15 січня 2015 р.